

In alle ernst

Van Godfried Bomans verscheen bij
Meulenhoff Boekery o.a.:

Werken I

Werken II

Werken III

Werken IV

Werken V

Werken VI

Werken VII

Erik of het klein insectenboek

Pieter Bas

Pim, Frits en Ida

Sprookjes en verhalen 1929-1970

De vijvervrouw en andere sprookjes

Dagboek van een gymnasiast

In alle ernst

Godfried Bomans

In alle ernst

De keuze van Joost Prinsen

MEULENHOF

ISBN 978-90-290-9484-9
ISBN 978-94-023-1809-8 (e-book)
NUR 301 / 370

Omslagontwerp: Bloemendaal & Dekkers, Amsterdam
Auteursfoto Godfried Bomans: © Maria Austria
Auteursfoto Joost Prinsen: © ANP
Zetwerk: Mat-Zet bv, Huizen

© Erven Godfried Bomans, Meulenhoff Boekerij bv, Amsterdam
In alle Ernst © 2021 Erven Bomans, Joost Prinsen en Meulenhoff
Boekerij bv, Amsterdam

Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel
van druk, fotokopie, internet of op welke andere wijze ook, zonder
voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

Voorwoord	7
Inleiding	9
Het débâcle der kunstkenners	19
De laatste uren van den keizer	24
Het noodlot van Piet Paaltjens	29
Een schrikbarend boek	38
Het mysterie Beets	43
De teleurstelling der bevrijding	52
Piet blijft altijd Piet	57
Een nutteloos levenswerk	62
Schaken met Thijm	71
Alberdingk Thijm de Geslotene	74
De op één na beroemdste kerstvertelling ter wereld	81
Groots tweegevecht	85
Vrienden tot in de dood getrouw	103
Een eenvoudig man	114
Ten geleide	134

School-herinneringen	135
Wie het deksel van een beerput licht	143
Ik laat mij elders knippen	150
De twee minuten	154
Dit is een historisch ogenblik	158
Het was een mooie tijd	166
Een bedevaart naar Heiloo	171
De raddraaiers	176
Le droit de réponse	181
Een zeer verkwistend man	185
Is god wel dood?	190
Antwoord op een behoefte	197
Een vacature bij de reiniging	202
Zomers van toen	206
De veerman en het Spaarne	209
Het gevaar van het etiket	213
De zuster uit de Molstraat	217
Ver van huis en toch dichtbij	223
Het Geheimzinnige Oosten	228
Voetstappen op de maan	232
Spelen in de zandbak der Nederlandse politiek	236
De bakermat van een Bomans	249
De man met de zwarte das	251

Voorwoord

door Joost Prinsen

Werken van Godfried Bomans verscheen in 1998-1999 in zeven delen bij De Boekerij en werd bezorgd door Annemarie Feilzer en Peter van Zonneveld.

Ik heb dankbaar geput uit die bron. Zij hebben de spelling van Bomans afgezien van evidente fouten gehandhaafd. Ik heb hen daarin gevolgd.

Schatplichtig ben ik ook aan Dick van Halsema, die zo vriendelijk was de inleiding te lezen met een stofkam in de hand.

Inleiding

Godfried Bomans kon heel erg goed schrijven. In de woorden van Simon Carmiggelt: “Bomans is een groot schrijver. Je mag het alleen niet zéggén.” Dat schetst met een enkel woord zijn positie binnen de literaire wereld. Er werd en wordt altijd wat schuw tegen zijn talent aangekeken. Hij heeft, ook postuum, nooit een literaire prijs gekregen. Maar vijftig jaar na zijn dood brengt veel van zijn werk mij nog steeds in verrukking.

In 2001 schreef ik over hem een column voor *Haarlems Dagblad*. Die eindigde zo: “Hoe komt het dat Bomans vooral voortleeft in zijn serieuze werk? Ik heb daar wel een verklaring voor. In zijn essays is de woordkeus sober. Komieke uitdrukkingen als ‘alledonders’ en ‘wat deksel’ ontbreken. Olijke zinnnetjes als ‘Dat zal je gedacht wezen’, of ‘Is me dat even wat’ zijn afwezig. Maar de stijl blijft lichtvoetig. Op zijn Bomans. En die lichtvoetigheid gepaard aan de ernst van de onderwerpen levert prachtig proza op. Ik zou

het Godfried Bomans Genootschap iets willen verzoeken: geef een verzamelbundel uit van zijn essays. Zo'n bundel zou ik onmiddellijk kopen. En een ereplaats geven in mijn boekenkast.”

Twintig jaar later, in april 2021 om precies te zijn, kreeg ik het verzoek van uitgeverij Meulenhoff om zelf zo'n bloemlezing samen te stellen. Ik had geen idee van de omvang van die onderneming en stemde zonder nadenken toe.

Drie dagen later had ik een doos met zeven delen verzameld werk in huis, in totaal 6000 pagina's kleine letter, met een vriendelijk briefje dat ik mijn gang kon gaan.

Die enorme hoeveelheid was natuurlijk het eerste wat opviel. Sprookjes, columns, feuilletons, letterkundige beschouwingen, feestredes. Boekbesprekingen, bijvoorbeeld van *De avonden*, en verslagen die variëren van bijeenkomsten van politieke partijen tot een bezoek aan een kartonfabriek: “een product dat na aankomst door de ontvanger meteen wordt weggegooid”. Tel hier zijn radio- en televisiewerk bij op plus het feit dat hij in vrijwel iedere stad ter wereld lezingen heeft gegeven, en het beeld van een man die zich minzaam door het leven bewoog maakt plaats voor dat van iemand die zich dood heeft gewerkt.

Over het schrijven zei hij zelf: “Wantrouw elke aandrang tot schrijven behalve de vreugde van het formuleren.” In een lezing voor het Genootschap Onze Taal (september 1958) licht hij dat toe: “De beloning van het schrijven zit niet zozeer in het honorarium van de uitgever (want dat is

te verwaarlozen), maar in de enorme voldoening die u hebt als u, na lang zoeken, dat wat u wilt zeggen, geformuleerd hebt. Zo, dat de huid van het woord strak om het begrip zit.”

Die strakke stijl ontwikkelt zich langzaam. Het typische proza van de gymnasiast verdwijnt gaandeweg uit zijn werk. Neem deze gymnasiale zin uit zijn essay ‘Moeder de gans jubileert’ uit 1941: “Men vindt daar inderdaad het vermoeden uitgesproken, dat Pierre P. Darmancour, derde zoon van Charles Perrault, tusschen zijn 15^e en 19^e jaar de sprookjes geschreven zou hebben, en de anonieme medewerker voegt er aan toe, dat er ‘tamelijk klemmende bewijzen’ voor deze opinie bestaan, zonder nochtans, jammer genoeg, een dier bewijzen te noemen.”

Archaïsch proza als dit vol bijzinnen en komma’s tref je in zijn latere werk nauwelijks meer aan. De huid komt gaandeweg steeds strakker om het begrip te zitten.

Uit die 6000 pagina’s stelde ik een longlist samen die langzaam indikte. Artikelen die vooral komisch bedoeld waren, liet ik vallen. Dan moest je soms mooie passages prijsgeven. Neem dit citaat uit ‘De kunst van het reizen’: “Een Londenaar let niet op Londen. En daardoor is hij van Londen doordrenkt. Ziehier de reden waarom jeugdin-drukken zo onuitwisbaar zijn.”

Op zichzelf geen slechte constatering. Maar de beschouwing begint met een hele pagina over oom Jaap die via Ansichtkaarten van verre streken de indruk wekt een bereisde

Roel te zijn. Maar die in werkelijkheid in Helmond zijn vakantie biljartend doorbrengt met een andere nietsnut.

En er zijn nogal wat beschouwingen met een hoog oom Jaap-gehalte. Daardoor vielen artikelen af die begonnen met zinnen als ‘Iedereen weet dat Sinterklaas uit Spanje komt maar niemand neemt de moeite hem daar op te zoeken.’ Of ‘Er heeft eens een filosoof geleefd wiens naam mij ontschoten is.’

Het hele werk van Bomans inclusief zijn oom Jaap-artikelen zit vol uitspraken die makkelijk een boek aforismen zouden kunnen vullen. Gauw even deze prachtige over de stad Brugge *‘Het nadeel van Brugge is dat het zo ontzettend veel op Brugge lijkt’*.

Uit zijn verzameld werk zou men overigens talloze bundels kunnen samenstellen. Over zijn buitenlandse reizen, over Nicolaas Beets, Charles Dickens, de stad Haarlem, zijn jeugd, het rijke Roomsche leven en zijn familie. Maar dat alles valt buiten mijn opdracht.

Soms tref je citaten aan die je veel later ook bij andere schrijvers tegenkomt. Bijvoorbeeld deze van Bomans over jeugdliteratuur: “Ik geloofde niet in kabouters. Ik wist ook heel zeker dat elfen niet bestonden. En dat koolmezen niet praten konden, had ik reeds lang geleden met bitterheid vastgesteld. Ik wenschte derhalve niet voor den gek gehouden worden. Ik wilde, dat men mij voor vol aanzag.”

Ongeveer vijftig jaar later schrijft Frans Kellendonk in een van zijn brieven: “Ik was misschien een raar kind, maar

de verveling en het gevoel besodemieterd te worden als ik een boekje over een giraf kreeg of over een beertje dat net als een mens deed, staat me nog levendig bij.”

Merkwaardig is het wanneer passages bij Bomans naar elkaar verwijzen. Ik heb het niet over zijn passe partout-openingen waarbij in het ene artikel een oom van vaderszijde kampioen biljarten was van Edam (NH) en in een ander een neef van moederszijde als worstelaar de schrik van Schiedam (en omstreken). Terwijl overigens Bomans zelf als biljarter en worstelaar ook uitstekend uit de voeten kon.

Maar neem de eerste alinea van zijn column ‘De specialisten’: “Nu we tóch in Londen waren, hebben we meteen prof. Pilsky, de beroemde maankenner, eens opgezocht. Niet de eerste de beste, onder ons gezegd. Prof. Pilsky is voorzitter van het congres geleerden, dat nog steeds in Londen vergadert, om tot een verbinding met de maan te komen.”

Wat volgt is een interview uit 1951 met een verzonnen geleerde die op zijn kale hoofd wel eens potloodlijntjes trekt als de pedel de globe vergeten is.

Een jaar later bezoekt Bomans het Brits Museum. Als bibliothecaris zit daar: “Een kleine grijze man, gebrild en met een vermoeide blik. Hij doet niets dan Boeddha zijn, want hij weet alles.

Rond hem heen, in een kleine kring, zit een aantal mannen ook gebrild en ook vermoeid, die vragen beantwoorden. Zij weten *bijna* alles.”

Een begin dat erg aan prof. Pilsky doet denken. Maar in dit geval is het de opening van het essay ‘Een nutteloos levenswerk’, een van de ontroerendste stukken uit deze bloemlezing.

Het is alsof Bomans soms even vergeet, of zich niet realiseert, dat zijn lichtvoetige stijl voldoende is. En dat hij een komisch bedoelde inleiding niet nodig heeft.

Een merkwaardig voorbeeld hiervan staat in zijn essay ‘De ideale toerist’. Hij ontleedt het feit dat bezienswaardigheden vaak tegenvallen omdat hun afbeeldingen op foto’s veel beter zijn. In de Sixtijnse Kapel bijvoorbeeld: “Met name de beroemde Adam figuur, die zijn vinger reikt aan God de Vader, is in zijn kleinheid bijna niet te vinden en, eenmaal opgespoord, door de afstand geheel verstoken van het fijne craquelé, waarvan u wéét dat ’t er is.”

Prima. Maar een alinea verder: “Veel toeristen raken in een soort paniek, als zij een beeld van Bernini zien. Maar die beelden horen in paniek te raken voor u. Zij zijn gemaakt om u te behagen. (...) Ik heb er hier de wind onder. Gisteren nog zag ik een beeld van Canova hard weglopen, omdat ik hem gefronst naderde. Kijk, zo ver moet je komen.”

Waarom toch die inktvlek in een verder vlekkeloos essay? Hij kon het niet laten denk ik. Een soort macht der gewoonte.

Lastig is het wanneer interessante beschouwingen opduiken in een verder niet zo interessant essay. In ‘Het ruikt hier naar gas, een poging tot begrip van Karl May’ staat

genoeg lezenswaardigs. Bijvoorbeeld: “Wat mij in die boeken zo bevalt is de totale afwezigheid van materiële zorgen. Vermoedelijk om diezelfde reden kende de Grieken hun Homerus van buiten. Het behoort tot het wezen van de soort literatuur die wij ‘mythologie’ noemen. (...) Old Shatterhand kan maanden door de prairie rijden zonder dat de vraag waar hij van leven moet, ook maar een ogenblik in zijn hersens of die van de lezer naar boven komt.”

Interessante constatering, en een uitwerking had ik op prijs gesteld, een verdere beschouwing over de overeenkomst tussen Old Shatterhand en Odysseus bijvoorbeeld. Maar in plaats daarvan beschrijft Bomans uitgebreid de geweren van Old Shatterhand, de wijze van schieten of een kennismaking met domme woudlopers. En dan worden elf pagina’s erg lang.

Weldadig is het dat hij nergens voor de lezer op zijn hurken gaat zitten. Duits, Frans, Italiaans, Engels: de citaten blijven vrijwel altijd onvertaald. In zijn artikel ‘Een dood meisje’, niet opgenomen in deze bundel, strooit hij zelfs met Latijn en begrippen als de *ablativus absolutus*, zonder enige toelichting.

Bomans was niet van de straat. Maar dat is hier niet aan de orde, denk ik. Hij beschouwt het niet vertalen eerder als de normale gang van zaken. Wat dat betreft is hij verwant aan een tijdgenoot als Karel van het Reve, met wie hij trouwens ook een analytische manier van denken gemeen had.

Inhoudelijk had hij zijn tijd tegen. Bomans was een man

van de negentiende eeuw. Ik denk zelfs dat negentiende-eeuwers tegen hem gezegd zouden hebben: ‘Iets minder mag ook wel.’ Zo blijven dichters en schrijvers die hij in die eeuw niet vond passen ongenoemd. Hij schrijft uitgebreid over Nicolaas Beets, de *Camera Obscura* was zijn favoriete roman, Piet Paaltjes en Jacobus van Looy. Maar Louis Couperus blijft onvermeld. Terwijl Multatuli letterlijk tot voetnoot is gedegradeerd.

In een artikel ‘De Noordnederlandse letterkunde en de huiskamer’ schrijft Bomans: “Ook zij die het boek (*Camera Obscura*, JP) niet kennen spreken van een Nurks of een Stastok.” De voetnoot hierbij luidt: “Bij het corrigeren van de drukproeven viel mij de figuur van ‘Droogstoppel’ uit de Max Havelaar nog in. Onderzocht dient echter of het woord in die gevoelswaarde reeds bestond en Multatuli hem daarná als naam koos.” En daarmee moet Douwes Dekker, afgezien van een enkele terloopse opmerking, het 6000 pagina’s lang doen.

Je hebt in het algemeen de indruk dat hij een voorliefde voor het tweede plan had. Zo wordt in een jubelend stuk uit 1950 over Felix Timmermans heel even Willem Elsschot genoemd “die wij in Nederland gewoon zijn voor een der grootste der Vlaamse schrijvers te houden”. Een wel erg zuinige lof voor een man wiens hele oeuvre toen al gepubliceerd was. Ook schrijvers als Heijermans, Nescio, Boon, Bordewijk, Claus of Hermans ben ik niet of nauwelijks tegengekomen.

Het duurde even voor Bomans in de twintigste eeuw was aanbeland. In de jaren zestig, toen de wereld eindelijk van het slot ging, richtte ook hij zijn blik meer op het heden. En dat leverde vaak meer persoonlijke teksten op.

Het is niet toevallig dat het laatste decennium van zijn leven zo ruim vertegenwoordigd is in deze bloemlezing. Met liefst zeven stukken uit 1966. Het jaar waarop de provobeweging en de verering voor Cuba en Vietcong op een hoogtepunt waren.

Bomans hoorde natuurlijk niet tot die linkse elite. Maar vijftig jaar later moet je constateren dat veel van zijn opvattingen uit die periode standgehouden hebben. Aanzienlijk meer in ieder geval dan menig standpunt van zijn tegenstanders. Wat dat betreft leze men in deze bundel het tweeluik 'De raddraaiers' en 'Le droit de réponse'. Wat mij betreft is vooral het laatste stuk een schoolvoorbeeld van Bomans' glasheldere manier van denken en schrijven.

Hij had afscheid genomen van zijn vele ooms van vaders en moeders zijde. Van Beets en Dickens en alle helden van weleer. Ze waren dood en begraven, en eindelijk trad hijzelf naar voren. Als een scherp debater en een schrijver die onderzocht waar hij eigenlijk voor stond in dit leven. En dat zorgde in zijn laatste jaren voor ontroerend proza.

Is mijn keuze een heel persoonlijke? Dat denk ik niet. Binnen het kader van mijn opdracht heb ik die stukken opgenomen die ik met het meeste plezier gelezen heb. De vreugde van het lezen. En op dat gebied zal mijn smaak niet

veel verschillen van de uwe. Als u deze bundel had samengesteld, waren er grosso modo dezelfde stukken in opgenomen, denk ik. Ik heb alleen uw huiswerk gedaan, daar komt het eigenlijk op neer.

Joost Prinsen

In 1945, kort na de bevrijding, werd in Amsterdam de kunst schilder Han van Meegeren gearresteerd. Hij bekende vrij snel vervalsers te zijn van schilderijen van Vermeer. Daardoor viel een aantal kunsthistorici, die de vervalsingen als echt hadden aangemerkt, door de mand.

Met Leopold, van wie in dit artikel sprake is, wordt de Belgische koning Leopold III bedoeld die in diezelfde periode van collaboratie werd beschuldigd. Dat geldt ook voor de Franse maarschalk Pétain.

De débâcle der kunstkeners

Han van Meegeren. Een pleidooi.

De onthulling inzake de *Emmausgangers* van Jan Reinier Vermeer (en van de zeven andere schilderijen, die vermoedelijk evenmin van hem zijn) heeft een beroering gewekt die zelfs de zaak-Pétain, het geval Leopold en de Potsdammer conferentie een week lang op het tweede plan brachten.

Wat den aandachtigen opmerker hierbij vooral trof, was het onverholven leedvermaak waarmede deze grandioze

vervalsing besproken werd. De kapper, de slager, de man die kwam vragen of er nog iets te slijpen was, iedereen, maar dan ook iedereen had uitbundig plezier in het geval. Er steekt hier iets zeer vreemds in. Waarom is de eerste opwelling die het bericht in ons teweeg bracht, er een geweest van oprecht genoeg? Verloren wij niet een meesterwerk, dat wij geschilderd meenden door een tovenaar in het vak, en nu het product bleek van een handige jongen, die op kosten van Museum Boymans (en dus op onze kosten) een uitermate genoegelijk leven leidde? Wel, die kant van de zaak heeft niemand geraakt. Wat kan het de mensen schelen of er van de honderden edelgesteenten, die ons land bezit, één vals blijkt te zijn? Wat echter zo uitermate deugd deed, was het hopeloos débâcle der kunstkenners. Dat was aardig. Daar hadden de mensen hartgrondig plezier in. Dit plezier nu kan niet anders verklaard worden dan uit een verborgen, maar reeds lang bestaande argwaan jegens de beoefenaars van dit geheimzinnig beroep. Dat iemand leven kan van het met verf bestrijken van stukken linnen was reeds een merkwaardigheid, die door den burger met enige verwondering moest worden vastgesteld. Maar dat men nog veel ruimer leven kan door te zeggen of die stukken linnen mooi zijn of niet mooi zijn of wel mooi maar eigenlijk van een ander zijn, dit is het bevattingsvermogen hier te lande altijd te boven gegaan. Niet dat men dit openlijk liet blijken. Daarvoor zat de schrik voor dit duister sprekende en nog duisterder schrijvende gilde er te diep in. Men lacht

ook niet om een gewichtig man die plechtstatig ter kerke schrijdt. Maar als die man uitglijdt en languit over de stoep rolt, dan, eerst dan moeten wij ons vasthouden van het lachen. Niet Van Meegeren is ontmaskerd. Maar de heren die zeiden dat hij het niet was. Niet zozeer Vermeer blijkt vals te zijn als wel de kenners, die zeker wisten, dat hij het geschilderd had. Ziedaar de kern van de zaak en de reden van ons plezier.

Nu echter, geachte lezer, volstreekte eerlijkheid! Als ge hen uitlacht, lacht ge ook u zelf uit. Want veel belachelijker dan hun vergissing is het feit van hun aanwezigheid op deze wereld. Dat deze mensen bestaan, *en dus blijkbaar nodig zijn*, ligt aan ons. Als wij niet meer zelf kijken naar een schilderij, maar dit overlaten aan een ander, die ons moet zeggen of we het mooi of niet mooi moeten vinden, ontstaat vanzelf het mysterieuze ambacht der vakgeleerden, der kenners, der experts. Wij zijn zozeer aan hun aanwezigheid gewend, dat wij hierin slechts na enig nadenken iets vreemds kunnen zien. Vreemd is het nochtans. De 17de eeuw, de eeuw der schilders in Nederland, kende het vak van kenner niet. Er waren geen experts. Er waren schilders; en er waren mensen die hun maaksels mooi of lelijk vonden. Als ze het mooi vonden, dan kochten ze het. Vonden ze het lelijk, dan kochten ze het niet. *Zo werd de Nachtwacht niet gekocht*. Ze vonden het namelijk lelijk. Onze kunstgeleerden kunnen zich daar niet genoeg over verbazen. Toch getuigt deze weigering van een veel onbevange-

ner standpunt tegenover kunst dan wij innemen. Wij zijn een beetje bang voor Kunst. Wij kunnen een kat in de zak kopen; wij kunnen ook een kans laten voorbijgaan. Ons geld is er mee gemoeid. Wij zien in een schilderij allereerst een stuk waarde. Wij kopen niet iets om naar te kijken: wij kopen een belegging. En de veiligheid dezer belegging is ten nauwste verbonden met de naam. Wij turen onmiddellijk naar de rechterbenedenhoek om te kijken of het wel een 'echte' is. Picturaal gezien is echter de rechterbenedenhoek de onbelangrijkste plek van het schilderij, zó onbelangrijk, dat ze vroeger meestentijds niet eens werd ingevuld. Het ging niet om den maker; het ging om datgene wat hij gemaakt had: het schilderij.

Die instelling tegenover kunst is verloren gegaan. Wij genieten niet. We staan ook niet te vloeken. Wij bellen een expert op, en hij zal ons zeggen wat van de twee wij doen moeten. Hij zal ons zeggen of het zuivere koffie is. Maar, geachte lezer, de koffie is altijd zuiver als ze u smaakt. Als u het schilderij boven uw bed mooi vindt, wat doet het er dan verder toe of het wel een echte Koekoek is? Laat het een koekoeksei zijn: u hebt er plezier aan, en dat is voldoende. Een schilderij in huis hebben is een stuk schoonheid bezitten. En of het schoon is kunt u alleen uitmaken, want u moet er naar kijken. Schoonheid is altijd subjectief; de maatstaf ligt in ons, en niet in een ander.

En om nu op de *Emmausgangers* terug te komen: die moet blijven hangen. We hebben hem allemaal mooi ge-

vonden, ook dr. Hannema, dr. Bredius, en alle andere doc-
toren. Tot op het moment dat we vermoedden dat het een
Van Meegeren was, hebben we het oprecht een prachtig
doek gevonden. Dus is het een prachtig doek. Geen loupe
en geen Röntgenstralen kunnen daar iets aan veranderen.
De loupe kan wel uitmaken of het een 'echte' is. Maar dat is
niet belangrijk. Belangrijk is alleen of het een mooie is. En
dat zegt ons de lens van ons eigen oog.

Men schildere dus in de rechterbenedenhoek de naam
Han van Meegeren voluit met voor- en achternaam. Wij
hebben een Vermeer verloren, maar een Van Meegeren
ontdekt. En dat bewijst dat de schilderkunst nog leeft in
den lande.

de Volkskrant, 2 augustus 1945

De laatste uren van den keizer

Wanneer gij dit leest, is het juist honderd en vijf en twintig jaar geleden dat een der grootste mannen die ooit deze wereld heeft voortgebracht, op Sint Helena den laatsten adem uitblies. Het was den 5den Mei 1821, des avonds om kwart voor zes. Terstond nadat dit hart ophield te kloppen, stak er een orkaan op; de lucht verduisterde en brullend sloeg de zee tegen de rotsen van het eiland. En hoog langs den inktzwarten hemel schroeide een komeet een gloeiende lijn en verdween in den nacht.

De indruk, dien dit sterven in Europa teweeg bracht, was die van een natuurgebeuren. In de werkkamer van Goethe viel op hetzelfde uur het medaillon van Napoleon van den muur en brak in tweeën. Goethe raapte de beide stukken op en zeide tot Eckermann slechts deze drie woorden: 'Er ist tot.' Twee maanden later, toen dit merkwaardige visioen bevestigd werd, trok de Duitscher zich terug in zijn kamer en weigerde dien dag iemand te ont-